

Záró beszámoló

Pályázatom beadásakor kettős célt fogalmaztam meg, egyrészt saját korábbi kutatásaimat folytatva be akartam mutatni a városi piacrendszer kialakulásának folyamatát, külön kitérve azokra az egyedi válaszokra, amelyek a főváros előbb az Osztrák-Magyar Monarchiában elfoglalt speciális helyzetéből, majd annak védőhálója alól kikerülve a mindig megújuló problémákra kényszerűségből talált. Vállalásomnak ezt a részét egy közel 25 éves, Budapest piacrendszerének stabilizálása és fejlesztése 1880 és 1945 között című monográfia elkészítésével teljesítettem.

A nagyobb problémát számomra a főváros teljes közéletmezés-történetét felölelő három kötetes monográfia közreadásának módja jelenti. Ennek fejezetei a korábbi pályázataim eredményeként már a rendelkezésemre állnak, sőt az elmúlt három évben a kiegészítésük is megtörtént, azonban a most folytatott kutatásaim megkérdőjelezték a közlésükre korábban kigondolt, és a fenti monográfiánál is még alkalmazott elvek helyességét.

Eddig, kollégáim érveit is figyelembe véve, arra készültem, hogy a nagyobb szakmai érdeklődés ígéretének reményében, az egyes élelmiszerfélésekhez kötődő élelmézőpolitikai eseményeket, több korszakot átívelve, de egymástól elkülönítve közlöm. Így lehetett volna egy kötet, amely a fehérjefélésekkel foglalkozik, egy másik a gabonafélékre koncentrál stb., és ebbe a struktúrába illesztettem bele annak 3. köteteként a főváros piactörténetével foglalkozó részt is.

A pályázat témájához kapcsolódóan elkészült azonban, és ebben az évben a Budapest Főváros Levéltára gondozásában meg is jelent Az éhes Budapest című könyvem (Umbrai 2024). E megközelítőleg 30 év terjedelmű monográfia a főváros első világháborús közéletmezés-politikájával foglalkozik. A kötetben tárgyaltak a közéletmezés összes ágát érintik, úgy ahogy azt az azért felelős hatóságok a korszakban maguk is megélték. Mindenesetre az anyag szakmai fogadtatásának tanulságait hasznosítani szeretném a háromkötetes összefoglaló monográfia véglegesítése előtt, és az alapján eldönteni, hogy a meglévő anyagokat rendezem-e Az Éhes Budapest mellé (előzmény és záró kötet formájában), vagy a piacrendszert felölelő, korszakokat átívelő kötet kap még két hasonló társat. Nekem jelenleg az első megoldás a szimpatikusabb.

Az elmúlt három évben számos konferencián vettem részt. Egyrészt sikerült folytatnom az együttműködést a Bati Anikó vezette menza kutatási csoporttal (NKFIH – 128925 K-18), aminek egyik állomása a 2022-ben a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézete és az Országos Gyógyszerészeti és Élelméző-egészségügyi Intézet által közösen rendezett, a gyermek közétkeztetés társadalmi beágyazottságát vizsgáló konferencia volt. Az itt elhangzott előadásom: <https://www.youtube.com/watch?v=KkNJVWTjoY4> itt megtekinthető. Valamint 2024 nyarán a Nemzeti Népegészségügyi és Gyógyszerészeti Központ szervezett egy konferenciát, ahol szintén előadást tarthattam a kutatásaim eredményeiről. Talán még ezeknél is izgalmasabb volt, az a konferencia, amit a városházán rendezett az Environmental Social Science Research Group, itt a szakmán túl budapesti és vidéki várospolitikusok előtt tudtam ismertetni azokat az eredményeket, amelyeket a fővárosunk több mint 100 éve már elért a „fenntartható közéletmezés” terén. A vállalásaim teljesülését azonban a konferenciákon való részvétel terén mégis érheti némi elmarasztalás, hiszen eredetileg azt vállaltam, hogy saját költségvetésben részt fogok majd venni külföldi rendezvényeken is. Sajnos, a pályázat írásakor nem tudtam kalkulálni a ránk váró infláció mértékével, ami megakadályozta, hogy az ezzel járó magas költségeket saját finanszírozásba, a

pályázatban leírtak szerint, a fizetésem terhére vállalom. Ezt, a külföldi szereplésben rejlő szakmai előrelépés elmaradása miatt is sajnálom, de legfőképpen azért, mert meggyőződésem szerint a kutatásaim nemzetközi szinten is érdeklődésre tarthatnak számot, így viszont egyelőre meg kell elégednem azzal a pár angol nyelvű publikációval, amelyek a fent említett konferenciákon elhangzott előadások anyagát közlik bővített változatban.

A kutatás eredményei:

A dualizmus idején óriási népességnövekedést megelőző Budapest hatósága, a kormányzati akarat hiányában teljesen magára maradt a lakosság ellátásának javítása érdekében folytatott küzdelmeiben. A város ezért olyan intézmények meghonosítása mellett döntött, amelyek közvetve vagy közvetlenül, de javítják a lakosság élelmezéssel kapcsolatos ellátását. Az élelmiszerfelhozatal javítása érdekében így jött létre például a fővárosban a vásárcsarnok-rendszer. Piacok természetesen eddig is működtek a városban, a rendszernek azonban az volt a fő hibája, hogy hiába volt éppen elegendő mennyiségű élelmiszer a városban, annak egyenlőtlen és ellenőrizetlen eloszlása a város egyes pontjain túlkínálatot, máshol pedig drágaságot, vagy áruhiányt eredményezett. Ezen a problémán próbált Budapest segíteni a vásárcsarnok-rendszer 1897-es megszervezésével, amikor egy a főváros területére érkező összes áru befogadására alapított Központi Vásárcsarnok, és a beérkező áruk elosztását végző, 5 vásárcsarnokból álló hálózat kezdte meg a működését. A vásárcsarnok-rendszer az igazi előrelépést az ellenőrzött minőségű élelmiszerek térhódítása terén érte el, mindez a húsok és különösen a fővárosban érkező tej minősége terén jelentkezett a leginkább.

A helyi áruelosztás szabályozása és racionalizálása a budapesti közélmezés-politikának egyik legfontosabb feladata volt. Ebben külön hangsúlyt kapott a folyamatban résztvevő összes szereplő érdekének figyelembevétele. Mindez azonban nem lett volna elég a lakosság élelmiszerellátásának biztosításhoz, hiszen meg kellett szervezni a vidéki áruk felhozatalát is. Ehhez már kormányzati segítségre is számíthatott a város, hiszen időlegesen, a csarnok-rendszer megerősödéséig vasúti tarifakedvezmény biztosításával járult hozzá a fiatal intézmény megerősödéséhez az állam, a vásárcsarnok pedig hatósági közvetítők útján próbálták maximálni a felhozatal mennyiségét.

A törekvés a kortársak szemében csak mérsékelt sikert eredményezett, hiszen az árak a városban semmivel sem lettek olcsóbbak. A vásárcsarnok-rendszer megteremtése így is mérföldkőnek számított a város ellátásának kérdésében, hiszen az, az épített- és az élelmiszerellenőrzést is magába foglaló közegészségügyi infrastruktúrán túlmutatva, magába foglalta annak a bonyolult rendszernek az üzemeltetését is, ami az árunak a főváros piacára vonzásáért felelt. Ennek eredményességét viszont nagyban befolyásolta a tárgyalt időszakban gyorsan változó gazdasági környezet.

Érdemes árnyaltan kezelni a kortársak által hangoztatott általános drágaság kérdését is, mint ahogy a magyarázatként felhozott Bécs felé irányuló kivitel mindenhatósága is csak bizonyos áruféleségeknél (elsősorban a hús és a tojás) adott magyarázatot az áremelkedésre.

De más eszközei is voltak a városnak. A 20. század lejjén felmerült a városháza tanácstermében a gondolat, hogy a húsarakat a vásárcsarnokokban azáltal lehetne csökkenteni, valójában csak az emelkedés ütemét mérsékelni, ha a lakosságot nagyobb arányban sikerülne rávenni például a tengeri hal, a vadhús, a nyúl, a baromfi, a juh, sőt a ló fogyasztására. A felsoroltak közül a baromfihús forgalmazásával ért el nagyobb eredményeket a vásárcsarnok, amellyel párhuzamosan a város

tojásellátása is stabilizálódott. (A ló és vadhús, illetve a tengeri hal fogyasztásának kérdésével a már megjelent könyvemben részletesen foglalkozom Umbrai 2024)

Az apróbb sikerek azonban a főváros szeme elől sem kendőzték el a meglévő rendszerhibákat, amelyek kiküszöbölése érdekében már a kezdetektől dolgozott a korszerűsítéseken. Sőt, már a századfordulótól megszülettek az első tervek a központi vásárcsarnok egy a szállítási szempontoknak jobban megfelelő helyszínre való kitelepítésére, amely végül évtizedekkel később meg is valósult, hiszen addigra a hiányosságok a megváltozott történelmi és gazdasági környezet okán mindinkább szembetűnővé váltak.

E hiányosságok miatt egyre inkább előtérbe helyeződött a szakkörök szemében a fő-piac elvének a modernizálása, ami egy a központi vásárcsarnok szerepét átvevő új, de a megváltozott városi igényeknek megfelelő élelmiszer nagyvásár telep felállításának igényében öltött testet. Az 1932-re megvalósult új koncepció szerint a Soroksári Dunaág mentén létesített élelmiszer nagyvásár azáltal garantálná (a korábbiakhoz képest nagyobb eredményességgel) a fővárosiak áruellátását, hogy a megépülő modern komplexum, az eddigi feladatainak teljesítésével párhuzamosan az országon átmenő élelmiszerek, illetve az országból kiáramló élelmiszereknek is piacot biztosítana. Így a fővárosba érkező nagyobb mennyiségű élelmiszer osztályozása után előállott, a tovább- és kiszállításra alkalmatlan felesleg a helyi lakosság ellátását javítaná. A várt átalakulás azonban utóbb a modern felszerelés részleges megvalósulása (lásd pl. a hűtőház) miatt nem, vagy csak nagyon lassan ment végbe.

A második világháború kitörésének idejére már teljeskörűen megvalósult a fő-piaci elv, vagyis a fővárosba érkező piaci termékek szinte teljes köre a nagyvásárba összpontosult. Nagyban csak itt történhetett az eladás, a viszonteladók tehát csak itt szerezhették be az áruikat, vagyis innen került ki az áru a város 11 kerületi vásárcsarnokába, és a külső városrészekben működő 12 nyílt piacra. A kialakított rendszernek azonban hamar megmutatkoztak a hátrányai is, ami leginkább a Nagyvásár perifériás elhelyezkedéséből eredt.

Az élelmiszer nagyvásár kiépítése mellett a két világháború közötti időszak Budapestjének a másik nagy közéleti vállalkozása a piaci terek modernizálása volt. Ennek keretében több régi, de nagy forgalmú piaca is fedett áruteret nyert. A Garay és a Ferdinánd téri csarnok megépítése végül az 1927-es beruházó program nyomán valósult meg, és ugyanez a program indította meg a piacrekonstrukciót is, amely eredményeként 1940-es évek elejéig a Krisztina körúti és a Széna téri, a Kórház utcai, a Lövölde téri, a Gróf Haller utcai, illetve a Martinovics téri piacok újultak meg.

Egy modern városnak modern eszközökhöz is folyamodnia kellett, hiszen a huszadik század első harmadában a főváros lakosságának száma közel negyed millióval nőtt meg. Ez évtizedenként több mint 10%-os fogyasztó gyarapodást jelentett, miközben nem csak a termelési és szállítási technikák változtak meg, hanem a fogyasztók igényei is. Ezek a tényezők, de az életszínvonal romlása is, arra ösztönözte a várospolitikusokat, hogy a közéleti megújítást alakító tényezők rendszerét minél részletesebben és pontosabban ismerjék meg. Az 1936. évi költségvetés tárgyalásakor Temesváry László bizottsági tag előterjesztést nyújtott be a közéleti megújítási politika helyes mederbe terelése érdekében egy központi piackutató szerv létesítése iránt. Ennek eredményekén a statisztikai hivatal keretében megalakult a 30 főt foglalkoztató Piackutató és Árstatisztikai Osztályt, amely 1937. október 1-ével kezdte meg a működését. Ez fő feladatául kapta az élelmiszerfogyasztás alakulásának, valamint a felhozott élelmiszerek szétosztási költségeinek vizsgálatát, az élelmiszerárak és a termelői árak

begyűjtését, az élelmiszerkereskedelemben és az élelmiszeriparban dolgozók szociális viszonyainak nyomon követését, az élelmiszerárak és a munkabérek alakulásának vizsgálatát, az élelmiszerkészletek nyilvántartását, illetve a községi üzemek a város élelmiszerellátásában betöltött szerepének értékelését. Végigolvasni is sok. E rengeteg adat begyűjtéséhez több minisztérium és hivatal munkáját kellett összehangolni, az adatok feldolgozása pedig gigászi munka volt, de több mint 4 tanulmánykötet bizonyítja, hogy a munka megkezdődött és elméleti síkon az eredményeket is meghozta.

Az aktív gazdaságpolitikai szerepvállalástól sem megrettenő főváros, a fenti termékek helyi, piaci ellátásának erősítése érdekében, további kezdeményező szerepeket is vállalt. Ennek eredménye volt előbb a Községi Konyhakert Gazdaság megteremtése, majd a háborús években a Hatósági Zöldségüzem megalapítása, de 1905-ben a Hatósági Lóhúsüzem sikerein felbuzdulva, felmerült a községi nyúltenyésztés ötlete is, de a kísérleti fázisban elvérzett Községi Haltenyésztet története is helyet kapott a kötetben (Minderről bővebben Umbrai 2024).

A témához köthetők a fővárosnak azon törekvései is, amit a kormányzattal karöltve fejtett ki a konyhakerti művelés fejlesztése terén. Elősegítette például a boltgárkertészetek fejlesztését, de együttműködött az állami kertészeti iskolákkal, illetve saját gazdasági iskolahálózatot épített ki önálló iskolakertészetekkel.

A főváros 1889-ben alapította meg a Székesfőváros Szőlő és Gyümölcsgazdasági Intézetét, amely ugyanebben az évben a rákoskeresztúri határban, a fővárosi új köztemető szomszédságában meg is nyitotta a Fővárosi Homokszőlő telepet összesen több mint 100 holdon. A telepet gyümölcsfa- és oltványiskola céljára tartották fenn, ez utóbbit elsősorban amerikai alfajok, utóbb pedig homoki szőlő kultúra meghonosítása céljából. A borgazdaság alapjainak letételére, majd az első házi szüretre pedig 1901-ben került sor. A bor elhelyezésére a raktárt Kőbányán, az Ihász utca 27. sz. alatt létesített vízvezeteki sziklapincék egy szakaszán jelölték ki, amely innentől kezdve a főváros szőlőtelepek pincéjeként üzemelt. A szőlőtelep egészen a húszas évek végéig működött. Területen ekkor egy 473 szőlőfajtából álló, Európában egyedülálló gyűjtemény volt, amely nem csak a kis gazdaságok számára ígért segítséget, de az ampelológia szempontjából is figyelembe méltó volt. Az értékes gyűjteményt végül 1928-ban telepítették át a főváros kertészképző iskolájának a telepére.

A székesfővárosi mezőgazdasági tevékenységét színesítette egy komposztálótelepet fenntartása is, de szintén a szemétfeldolgozó telep területén egy műtakarmány gyárat is működött (Umbrai 2014).

A húszas évek végétől rendszeresen felmerült, hogy Budapesten is meg kellene honosítani a Schröder-kertek rendszerét. Németországban ugyanis nagy közkeveltségnek örvendett az a rendszer, amikor használaton kívüli földeket adtak konyhakerti termékek termelésére a piaci viszonyoknál kedvezőbb körülmények között bérbe a lakosságnak. Külföldön ezekkel a hétvégi telkekkel segítették elő a kisemberek rekreációját, miközben azok, a fenti elvek nyomán, saját munkájukkal konyhakerti veteményeket is termelhettek.

Az elképzelés Magyarországon sem volt előzmények nélküli, ráadásul egybe is csengett a szociálpolitikai ügyosztály akkor már másfél évtizedes tervével, ami a családi kiskert bérletek fejlesztését célozta meg. A világháború éveiben a terv meg is valósult, és kisebb arányban a húszas években is fellelhetőek az iratok között a működésének nyomai (Eddig ezek létre nem volt bizonyíték Umbrai 2024).

A főváros konyhakerti termékekkel való ellátásában nagyjából az 1870-es évektől vették át a vezető szerepet a beköltöző bolgárok. A tömegtermelésre berendezkedett kertészeik leginkább speciális öntözőrendszerükön alapuló árasztásos technika alkalmazásának, illetve a különösen jól megszervezett értékesítési rendszerüknek köszönhették a sikerüket, és általuk Budapest lakossága azt, hogy a megnövekedett igények ellenére sem szenvedett különösebb hiányt a konyhakertészeti termékekben. A melegházaikban nevelt korai palántáikra támaszkodva a külföldről érkező kevés és éppen ezért drága primőr cikkekkel szemben is csak a bolgárkertészetek tudták felvenni a versenyt. Még a két világháború között is, több mint 25 gazdaság működött Budapest területén, a bolgár kezelésben lévő földterület pedig meghaladta a 350 hold nagyságot, bár ekkor jellemzően már a környék településein élőktől bérelték az olcsóbb területeket.

A bolgárok mellett a környékbeli falvak kisgazdaságai és az uradalmak, vagy azok feldarabolódott területeiről is rengeteg zöldség és gyümölcs érkezett a főváros piacaira a két világháború között. A pesti oldal és annak környékén fekvő települések előnye az ottani homokos terület volt, amelynek feltörését követően sok helyen bevezették a szántóföldi zöldségtermelést. Dunakeszi, Vecsés, Veresegyháza nem csak a káposztáról, hanem a paradicsom termeléséről is híres volt, aminek külön kedvezett a könnyebben felmelegedő homoktalaj. Ezzel szemben a magasabban fekvő budai oldalt inkább az agyagos, meszes talaj, és a tavaszi fagyoknak jobban kitett elhelyezkedés jellemezte, ami a konyhakerti zöldségtermelés helyett inkább a gyümölcs (elsősorban az őszibarack termesztésnek) kedvezett, illetve ezeken a településeken előszeretettel tértek át a helyiek a szőlőtermesztésről a tehéntartásra.

A városi lakosság konyhakerti termények iránti igénye külföldön is komoly piacot teremtett. Míg Párizs közéleti igényeinek kielégítésén a gyarmatokról beáramló termények tudtak időlegesen segíteni, addig Berlin, volumenét tekintve egy merőben új kísérletbe fogott, amelynek híre a hazai szakembereket is izgalomba tartotta: A város tetemesnek mondható csatornalé termésének módszeres kiöntözésével tették ugyanis termékennyé a Berlint körülvevő homokterületeket.

A berlini példa a mezőgazdasági termésátlagok javítása érdekében két fő komponenst ötvözött. Az öntözéssel a megfelelő vízmennyiség biztosítása, a trágyázással pedig a talaj tápanyagtartalmának megnövelése nyert megoldást. A terméseredmények pedig bámulatba ejtették a kortársakat.

A századforduló környékén már Budapest határában is működött egy kisebb szennyvízre, tehát az öntözővíz mellett az abban található trágyaanyag hasznosulására alapított, öntöző csatornával ellátott telep. Bolgárkertészek bérelték ugyanis Budapesttől Kispest-Pestszentlőrinc határában azt a 300 holdnyi területet, ahová a kőbányai sörgyárak és sertéshizlaldák, valamint a helyi település szennyvizét vezették, és amire a helyi öntözéses technika alapult. A berlini példa alapján Pirovits Aladár ezt a rendszert akarta egész Budapest konyhakerti termény igényeit kielégítő szintig tovább fejleszteni, oly' módon, hogy a fővárosban összegyűjtött szennyvizet a Kiskunság öntözhető területeinek kiterjesztésével (és ezáltal a vidéki lakosságnak a fővárosiak konyhakerti termékekkel való ellátásába bevonva) megnövelni.

A fenti ismertető éppen csak arra volt elegendő, hogy röviden bemutassam azt az óriási munkát, amit a főváros szakközegei a lakosság konyhakerti termékek ellátásának javítása érdekében végeztek Budapest történetének első 75 évében. A kutatás során feltárt rengeteg anyag jól mutatja, hogy a piacrendszer fejlesztése irányában folyó munka égető és valós problémákra kereste a megoldást. Más kérdés, hogy a kényszer és rengeteg kompromisszum szülte megoldások sohasem

eredményezték a várt előrelépést, az elért eredményeket pedig a történelmi fordulatok, elég ha két világháborúra gondolunk, pillanatok alatt tették jelentéktelenné, miközben a vívmányok beépültek a következő generációk életébe.